

Araştırma Makalesi / Research Article

Tarihten Efsaneye Sultan Satuk Buğra Han*

Bilal Erdem Dağıstanlıoğlu**

Öz

Türklerin İslam'a geçişine dair bilgiler içeren Sultan Satuk Buğra Han anlatılarının ele alındığı bu çalışmada bir edebî ürünün içerdiği kodlar, kültürel etkileşim ve toplum yaşayışı bakımından incelenmiştir. Doküman analizi yönteminin kullanıldığı bu nitel çalışmada, alan yazınında *Tezkire-i Buğra Han*, *Tezkire-i Buğrahânî*, *Tezkiretü'l-Evliyâ-yı Buğrahanî*, *Tezkire-i Uveysiye* vd. adlarla bilinen ve kütüphanelerde bu şekilde farklı adlarla kayda giren Sultan Satuk Buğra Han söylenceleri incelenecek metinler olarak belirlenmiştir. Bu çalışma kapsamında, Sultan Satuk Buğra Han anlatılarında, yazılı kültürün ögesi bir metin olarak Köktürk Yazıtlarından bu yana devamlılığı takip edilebilen millî söylem biçiminin yanı sıra Oğuz Kağan Destanı'nın varyantlarından kodlara yer verildiği görülmüştür. Ayrıca lider olarak Satuk Buğra Han'ın, dini müjdeleyen Hz. Muhammed'in hayatı ve yaşadıklarıyla özdeşleştirilmeye çalışıldığı tespit edilmiştir. Çalışmada, Uveysi şeyhi kimliğiyle Satuk Buğra Han'ın kerametleri ve tabakattaki yeri ele alınmıştır. Araştırmada, sözlü kültür ve yazılı kültür ilişkisiyle birlikte tarihî Türk yazı dillerinin adlandırılmasında kullanılan şahıs adları üzerine veriler de tetkik edilmiştir.

Anahtar Kelimeler

Karahanlılar, Buğra Han, mitoloji, efsane, motif.

* Geliş Tarihi: 16 Ekim 2024 – Kabul Tarihi: 16 Ocak 2026

Atıf: Dağıstanlıoğlu, Bilal Erdem. "Tarihten Efsaneye Sultan Satuk Buğra Han." *bilig*, no. 118, 2026, ss. 31-54, <https://doi.org/10.12995/bilig.8412>.

** Dr. Öğr. Üyesi, Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü – Ankara/Türkiye, ORCID: 0000-0001-8763-1494, erdemdgstn@gmail.com

Sultan Satuq Bughra Khan: From A Historical Figure to Legend*

Bilal Erdem Dağıstanlıoğlu**

Abstract

This study addresses Satuq Bughra Khan narratives on the conversion of Turks to Islam regarding cultural interactions and social life. Adopting the document analysis technique, we explore these narratives in a literary work recorded in libraries as *Tezkire-i Buğra Han*, *Tezkire-i Buğrahânî*, *Tezkiretü'l-Evlîyâ-yı Buğrahânî*, *Tezkire-i Uveysîye*. It is concluded that Sultan Satuq Bughra Khan narratives encapsulate codes from the variants of the Oghuz Khagan Saga, in addition to the national discourse dating back to Orkhon Inscriptions. The mentioned work also attempts to identify the leadership of Satuq Bughra Khan with the life and experiences of Muhammad, the holy prophet of Islam. In this study, we also address the miracles of Khan as a Uwaisi sheik and his place in the Tabaqat and examine data on personal names and their relationships with oral and written culture in Turkic languages.

Keywords

Karakhanids, Bughra Khan, mythology, legend, motif.

* Date of Arrival: 16 October 2024 – Date of Acceptance: 16 January 2026

Citation: Dağıstanlıoğlu, Bilal Erdem. "Tarihten Efsaneye Sultan Satuk Buğra Han." *bilig*, no. 118, 2026, pp. 31-54, <https://doi.org/10.12995/bilig.8412>.

** Asst. Prof., Ankara University, Faculty of Language-History and Geography, Department of Turkish Language and Literature – Ankara/Türkiye, ORCID: 0000-0001-8763-1494, erdemdgstn@gmail.com

Giriş

Türk edebiyatı tarihi ve sözlü anlatım geleneğinde 11. yüzyıldan itibaren sıkça anılan isimlerden biri, aynı zamanda bir kültürün ve devlet geleneğinin devamlılığı içinde İslami evrenin kurucusu olarak zikredilen Satuk Buğra¹ Han'dır. Gelenekte, Müslüman olan bireyin hidayetine vesile olduğu gibi bir yanıyla da gazve ehli derviş kimliğiyle tanıtılan kişinin seyrisülûkunda refik ve kılavuz olacak bir kâmil mürşide ihtiyaç bulunmaktadır. Farklı zamanlarda başta Arapça, Farsça olmak üzere farklı dillerde yazılmış kaynaklarda adı geçen bu mürşit Ebu Nasr Sâmânî'dir. Mevcut inanç sisteminin dışına çıkıp yeni bir dine geçişin tarihî, siyasi, ekonomik ve dinî farklı sebep ve sonuçları bulunmaktadır ki bunlar, Türklerin İslamı kabulü kapsamındaki bilimsel yayınlarda çalışılmalıdır. Bu çalışmada, Karahanlıların İslamı kabulünde başat etken iki şahsiyetten biri olan Satuk Buğra Han'ın tarihî zeminden evrilerek efsaneleşen kimliği üzerinde durulmuştur.

Yazılı kültürün oluşmasında onu besleyecek ve bir araç olarak kullanılıp amaca dönüşecek sözlü anlatı geleneği mühim bir basamaktır. Sözlü kültürün gerçekler üzerine kurulsa bile farklı saiklerle ve zaman mefhumunun olağan aşındırmasıyla gerçeklik bağını koparmış özellikler içerir hâle bürünmesi de beklendi bir durumdur. Brockhaus ansiklopedisindeki tasnifi esas alan Ögel (*Türk Mitolojisi IV*), mitolojinin konusunu unutulmuş kahramanlara dair efsanelerin, destanın (légende) konusunu tarihî varlığı bilinen kişilerin efsanelerinin teşkil ettiğini belirtmiştir. Maverâünnehir ve Doğu Türkistan'ın İslamlaşması sürecine dair yazılı kaynaklarda kişilerin ve olayların gerçekten gerçeküstüne geçiş sürecinin kısalığı, bir yanıyla sözlü kültürün Türk edebiyatındaki gücünü gösterse de metinler aracılığıyla tarihî kişi ve olayları tespiti imkânsızlaştırmaktadır. Doğu Türkistan'ın İslamlaşma sürecini anlatan eserler hususunda Köprülü (*Türk Edebiyatı* 189), halk ananeleriyle hükümdar ailelerinin çıkarlarının birleştirilip derlenmesi biçiminde tertip edilen menkıbevi eserlerin her ne kadar tarihî ve coğrafi malumat sunsa bile asla tarihî kaynak olarak kullanılamayacağını belirtmiştir. Tezkirelerin yanı sıra doğrudan bilgi kaynağı olarak görülen tarih, coğrafya kitaplarındaki bilgilerin gerçekliği, şüpheyi yaklaştırmayı zorunlu kılmaktadır. Bu hususta Cüveynî'nin *Tarih-i Cihan Güşâ'sı* örnek gösterilebilir. Öztürk, eserdeki abartılı anlatımın bilgiye temkinli yaklaşmayı gerekli kıldığını ifade etmiştir. Türklerin İslamı kabul süreçleriyle ilgili doğrudan kaynak gösterilegelen

İbn Fadlân, Cemâl Karşî, İzzeddîn İbnü'l-Esîr'in kendileri de birer tarihî vesika olan eserlerindeki bilgilerin değerlendirilmesinde çok yönlü, kıyasî yöntemlerin uygulanması zorunluluktur. Yazarların diğer toplumları, içinde yaşadıkları toplumun siyasi ve dinî zemini doğrultusundaki bakış açısıyla görmeleri, yararlandıkları kaynakların doğruluğunun ispatının mümkün olamaması gibi gerekçeler söz konusu metinlere temkinli yaklaşmayı gerektirmektedir. Bu çalışma kapsamında mezkûr eserler ve onlara dair incelemelerin yanı sıra Satuk Buğra Han'ın anlatıldığı Türkçe yazmalardaki² veriler de karşılaştırılmıştır.

Maveraünnehir ve Türkistan'da İslam'ı Kabul Süreci: Siyasi, Ekonomik ve Dinî Zemin

Türklerin İslam'ı kabulü ve farklı devletler kurarak hâkimiyet sağlama süreçleriyle ilgili *ticaret kervanı, kölelik, isyan, askerî mücadele, taht mücadelesi, hilafet* gibi temel kavramların müştereklik taşıdığı söylenebilir. Turan (*Selçuklular* 12), İslamiyet'in Türk coğrafyasında yayılmasında Maveünnehir'deki ilmî ve ticarî faaliyetlerin önemli bir ilişkisi bulunduğunu vurgulamış, ticaret kervanlarıyla farklı sahalara açılabilen dervişlerin İslam'ı öğretmedeki kıymetine değinmiştir. İslam'a intisaplarında öncelik sonralıkları bakımından araştırmacıların farklı görüşleri bulunsa da İdil Bulgarları ve Karahanlılarda devlet kimliğinden önce halkın İslam'la tanışması, onu benimsemesinde ticarî ilişkiler ve kervanlarla gelen sufilerin etkin olduğu söylenebilir. Kervanlar, onlara eşlik eden müderris/hâce/sufi motifi, Tezkire-i Buğra Han yazmalarının gerçekte olan bağlantılarından biridir. Menkıbelerin farklı varyantlarında ortak olan hususlardan biri, Ebu Nasr Sâmânî'nin ticaret ehli olması, Buğra Han'ı bulmak için kervanıyla Fergana ve Kaşgar'ı ziyaret etmesidir.

Her ne kadar alan yazınında İslam'ın Maveraünnehir ve Doğu Türkistan'da yayılıp kalıcılık sağlamasında Arapların tesirinden ziyade Sâmânîlerin etkin olduğu kabul görse de Arap-Türk ilişkileri, İslam öncesi döneme uzanmaktadır. Arap edebiyatında el-Aşâ ve en-Nâbîga ed-Dubyânî'de Türk adı geçmektedir (Râsonyî 158). Şeşen'in ("Eski Araplara" 14) *ehl-i Kitap* olmaları nedeniyle Arapların Bizans'ın tarafında olduğunu belirttiği İran-Bizans mücadelesinde, Köktürklerin Bizans'la gerçekleştirdikleri ittifak neticesinde Heraklius, Medayin'e kadar ilerlemiş, Köktürkler İsfahan ve Rey'i almıştı. Bu vesileyle Araplar tarafından daha iyi tanınır olan Türkler,

Cahiliye devri Arap şairlerince konu edilmiş, vahşilik ve kahramanlık gibi vasıfları öne çıkarılmıştır. Taberî'nin Hz. Ömer'den naklettiği “Keşke aramızda ateşten bir deniz olsaydı.” sözü Horasan'a ulaşan Ahnef b. Kays yönetimindeki İslam ordusuyla alakalıyken Arap-Türk mücadelesinin yaşandığı ikinci cephe Kafkasya'ydı. Emeviler devrinde Doğu Horasan³ ve Maverâünnehir'deki Arap-Türk mücadelesi, Abbasiler devrinde iç içe geçmiş hâle evrilmiş, Türkler İslam devletinin idari ve askerî kadrolarında görevler almış, hilafetin birinci yüzyılında hâkimiyeti sağlayan Arap idaresi, mağlup ettiklerinin kültürüyle yeni kimliğe bürünmüştür (Rásonyi 159; Merçil 254; Turan, *Selçuklular* 11; Köprülü, *Türk Edebiyatında İlk* 44-45). Otoriteyi sağlamak isteyen halifeler, Türk esirlerinden oluşan birlikleri kullanmışlar, tarih boyunca batıya yönelen ve savaşçılıklarıyla tanınan Türkler için Müslüman kimliği kazanılan cihat kavramıyla yeni bir anlama bürünmüştür (Rásonyi 159; Roux 177).

Karahanlılar ve Sultan Satuk Buğra Han

Doğu sahası İslami dönem Türk edebiyatı ve dillerinin ilk basamağı olan Karahanlılar, 840'tan yaklaşık 13. yüzyılın başına kadar Doğu Türkistan ve Maverâünnehir'i hâkimiyetleri altında tutmuşlardır. Türklerle dair hadisleri içeren *Divanü Lugatî't-Türk*'ün halifeye takdim edilmesi ve Bağdat'a uzanan Doğu Türkistan otoritesinin mevcudiyeti, yaklaşık dört yüz yıl önce büyük mücadelelerin yaşandığı ilişkilerin yerini efsaneleşmiş karakterler etrafında şekillenen Türk idari ve askerî varlığına bıraktığını göstermektedir. Yazı dillerinde siyasi otoritenin önemi gibi kültürel bakımdan devlet geleneğinin aktarımı ve bunu edebî kültürün beslemesinin Karahanlıları, Türk-İslam tarihinde diğer Türk topluluklarının önüne çıkardığı söylenebilir.

Türk-İslam tarihi ve edebiyatı bakımından başlangıç kabul edilen ve önceleri kullanılan *Türkistan Uygur Hanları* ifadesinin yerini alan Karahanlılar terimi, Grigorev'den mülhem olup bu siyasi teşekkül için İlek Hanlar, al-Hakaniya, al-Haniya, Mülükü'l-Hâniyye el-Etrâk, Mülük ve Selâtin-i Efrâsyâbî, Ümerâ-yi Efrâsyâb vb. adlar da kullanılmıştır (Pritsak 251; Özaydın 412-414). Siyasi tarihinin yanı sıra edebiyat tarihi bakımından da karanlık noktaları diğer dönemlere kıyasla çok daha fazla olan Karahanlıları teşkil eden boy hakkında araştırmacıların Uygur, Yağma, Karluk, Türkmen, Çiğil, T'uchüe-A-shi-na vd. teorilerle farklı görüşler bildirdikleri görülmektedir (Pritsak 251; Ögel, *İslâmiyetten* 311; Rásonyi 161; Özaydın 412-414; Genç

1-5; Golden, *Türk Halkları* 159-177). Kırgızlar tarafından 840'ta dağıtılan Uygur devletinin mirası hem Türk siyaset ve edebiyat tarihi hem de İslam tarihi açısından önem arz etmektedir. Artuç merkezli olup hükümdarları Buğra Han adıyla anılan Yağmalar ve Talas'ta Çin ilerleyişinden duydukları rahatsızlıkla İslam orduları yanında saf tutan Karlukların varlığı, Türklerin İslam'a geçişleri konusunda öne çıkmaktadır. Batıda İdil Bulgarları 922'de devlet kimliğiyle İslam'ı tanımaya hazırlanırken doğuda Karahanlılara yönelik olarak İbnü'l-Esir'de 200.000 çadırılık Türk ahalinin Müslüman olduğu bilgisi bu döneme matuftur (Rásonyi 161). Li (52, 73), İslam'ın Uygurlar arasında, 10. yüzyılın ortasından itibaren Kaşgar'da, takriben 11. yüzyıldan itibaren Kaşgar ve Hoten'de, 13. yüzyıldan sonra tüm Doğu Türkistan'da hüküm sahibi olduğunu belirtmektedir. Hunkan ("Ortak" 82-83), tarihsel sıralamayı bir kenara bırakarak Türk devlet yapısının hiyerarşik bakımdan tasnifini göz önünde bulundurup Türk Hakanlığı (921), Karluk Yabguluğu (785), Şaş yani Taşkend Valiliği (Tudunluğu 840), İdil-Bulgar İlteberliği (908-922 arası) ile Türk teginliği olarak Gazneliler ayırdını ortaya koymuştur.

Karahanlıların siyasi ve edebî tarihi kadar İslam'ı devlet otoritesiyle kabul sürecine yönelik bilgilerle bunu gerçekleştiren liderinin kimliği de efsaneleşmiş motiflerle bezenmiştir. Satuk Buğra Han'ın soy kütüğü *Mülhakâtü's-Sürâh*'ta geçmektedir: "Satuk Buğrahân el-Mücâhid Abdülkerim b. Bezîr Arslân-hân b. Bilge Kadir-hân, Afrâsyâb b. Bişnek b. Rismen neslinden gelir ve nesebi Tûr b. Aferîdûn b. Anûyân b. Güştâsif b. Cem b. Fârs b. بورد b. Gürg b. Yâfes b. Nûh'a ulaşır" (Şeşen, *İslam Coğrafyacılara* 18). Bu eserde, *Kâşgar ve Fergana hudutlarındaki Türk hakanlarından* diye bahsedilen Buğra Han'ın yaşadığı dönem olarak *Halife el-Mutî-lillâh* ve *el-Emîr el-Reşid Abdülmelik b. Nûh el-Sâmânî* devrine işaret edilmiştir. Bütün bu bilgilerin kaynağı olarak ise Ebu'l-Fütûh Abdülgaffâr (Abdülgâfir) b. El-Hatîr Ebû Abdullâh el-Hüseyn el-Fazlî'nin *Târihu Kâşgar*'ı gösterilmiştir. Bu bilgiye göre Buğra Han, 946-974 arasında hüküm sürmüş olmalıdır⁴.

Bezîr Arslan Han'ın oğlu Satuk Buğra Han, *Târihu Kâşgar* ve tezkirelerdeki bilgiye göre 12 veya 16 yaşında Müslüman olmuş, kendisine bağlı askerlerle çevresindekileri İslam'a davet etmiş, amcası Kadir Han Oğulçak'la (Tezkirelerde Harun Buğra Han⁵ da geçmektedir.) mücadele edip zafer kazanmıştır. Hunkan ("Satuk Buğra Han" 181), 921-922'de Cürcan Valisi

Leylâ bin Nu'mân ed-Deylemî'ye karşı Sâmânî hükümdarına destek veren Buğra'nın (İbnü'l-Esîr, VIII, 125) muhtemelen Satuk Buğra Han ile aynı kişi olduğunu ifade etmiştir. Bu durumda Satuk Buğra Han'ın doğum tarihi olarak en geç 909-910 gösterilebilir. Demir, Grenard'ın işaret ettiği 900 ve 910 tarihlerinden 910'u olası görmüştür (26). Genç (9), Satuk Buğra Han'ın 921'de Leylâ bin Nu'mân ed-Deylemî'ye karşı Sâmânîlere yardım için Nişabur'a kadar gelmesinin mümkün olmadığını, bu eserde geçen Buğra'nın Sâmânîler emrindeki bir Türk kumandanının⁶ adı olabileceğini belirtmiştir.

Efsaneleşme Kodları

Karahanlıların kuruluş evresine ve İslami dönemin kurucu ismi Satuk Buğra Han'a dair efsaneye ve diğer tarihî vakıalar ve şahsiyetlerle iç içe geçmiş anlatılar bu zaman dilimine dair somut bilgilere erişimi imkânsızlaştırırken edebî yönden Türk dilinin ve kültürünün katmanları ile diğer dil ve kültürlerle temas noktalarını göstermesi bakımından kıymet arz etmektedir. *Tezkire-i Buğra Han*'ın 17. yüzyıldaki başka bir yazmadan çoğaltılmış ve Çağatay Türkçesiyle yazılmış geç bir kopyasını (R. B. Shaw'ın metnini esas almıştır.) çalışan Li (44), Uygurların sözlü geleneğinde bu efsanenin yaşamakta olduğunu belirtmiştir. Sözlü geleneğin, söylencede doğal varyantlar oluşturduğu göz önünde bulundurularak çalışmanın bu bölümünde Satuk Buğra Han anlatılarındaki motifler, farklı katman ve temas noktaları gözetilerek efsaneleşme kodları biçiminde sunulacaktır.

Buğra Han yazmalarından British Library Or-8161'de metin üreticisi, kahramanın adının kaynağının deveye⁷ matuf olduğunu Satuk Buğra Han'ın halifesi H'âce Ebu'l-fettâh'ın cezbeyle gelip ağzının köpürmesiyle ilişkilendirerek şu şekilde açıklamıştır: “[98b]-(15) Cezbening ğâliblikıdın ol büzürgvârning mübârek [99a]-(1) ağızlarıdın köfük peydâ bolur edi, *mest tevening ağzıdın peydâ bolğan-dék*. Ol cih-(2)-etdin Hâzret-i Sultân olarnı *buğra* dediler ve andın këyin kerâmetde ikileri-(3)-ning arasındaki münâsebetning cihetidin *mübârek isimlerinin bir cüzvini* ol (4) büzürgvârğa itlâk kıldılar.” Metne göre bu cezbe ise *şâh-ı merdân emîrül-mür'minîn 'Alî keremetu'llâh vechning rûh-ı pür-feyzleridin* ulaşmıştır. Ayrıca Satuk Buğra Han'ın kimseye el vermediği, mürit almadığı⁸, Uveysi kimliğinin dışına çıkıp gazayı yol kabul ettiği metinlerde belirtilse de idari açıdan kendisine halife tayin etmesi, anlatının dinî boyutunun ötesine geçildiğini göstermektedir.

Bu durum, Türk yönetim sisteminde lider motifi ve devlette devamlılığın esas alınmasına, dinî anlatının bu vesileyle dışına çıkılmasına bir örnek olarak gösterilebilir. Dinî yönden, kerametinin gücünü göstermesi adına ise anlatıda, Satuk Buğra Han'ın kendi hâletini inkâr eden kişinin dervişlik yolunu duasıyla bağlayıp açabilen bir şeyh olduğu aktarılmaktadır.

Satuk Buğra Han anlatılarında Türk mitolojisinin, İslami motiflerin, dinî önemli şahsiyetlerin yaşantılarının yanı sıra Hristiyanlığın kodlarının ve hatta farklı temas noktalarıyla Slav, Japon, Çin mitolojileri gibi farklı kültürlerin ortaklıklarının bulunduğu görülmektedir. Turan ("Satuk Buğra Han"), Satuk Buğra Han'ın evlatları olarak Hasan, İsen, Hüseyin ve Yusuf Kadir Han adlı dört oğlu ile Nısb Türkân, Âlâ Nur, Hediye Türkân ile ismi metinde geçmeyen dördüncü bir kızından bahsetmiştir. Metinde Âlâ Nur'la alakalı olarak Hz. Meryem motifinin kullanıldığı, kendisinin Cebrail'in ziyareti üzerine hamile kaldığı ve devrin âlimlerinin çocuğun Hz. Ali'nin oğlu olduğunu düşünüp Seyit Ali Arslan Han adını verdikleri görülmektedir. Bu bölümde ışık motifine dikkat çeken Grenard, söz konusu motifi Hristiyanlığın yanı sıra Avesta ananesiyle mukayese etmiştir.

Tarihî süreçte gelişim basamakları göz önünde bulundurulduğunda Türk yaşam biçiminde liderin öne çıkarılması, ona kutsiyet atfedilmesi beklendik bir olgudur. Satuk Buğra Han özelinde, intisap olunan dinî katmanların millî kimlikle yoğurulduğunu gösterir deliller, bu bağlamda değerlendirilebilir. Öyle ki yalnızca anlatılarda yer alan motifler değil inanç sistemi içindeki tarikatleşme ve tabakalaşmaya verilen adlarda dahi bunu görmek mümkündür. Buğra Han anlatılarının yer aldığı Çağatayca eserleri derleyen Hofman (59-61), Taşkent nüshalarından birinin *Tezkiretül-Evliyâ-yı Buğrahanî*, bunların kendisinden çevrildiği Farsça⁹ özgün nüshalarının adlarının ise *Tezkire-i Uveysiye* ya da *Tezkire-i Buğrahânî* olduğunu belirtmiştir. Bu eser adlarında İslam inanç sistemi içinde bir tarikat ve tabakalaşmayı ifade eden Uveysilik ile adlandırılan bir metin görülürken diğer tarafta bu tür veliliği Buğra Han misaliyle kodlamış olan bir kültürleşme dikkat çekmektedir.

Buğra Han anlatılarında, ekseriyetle Türk söylencesinin ve mitolojisinin ortak olay örgüsü ve motiflerinin kullanıldığı görülmektedir. Ancak beklendik biçimde farklı yazmalarda bunların ölçünlü bir görünüm arz ettiği söylenemez. Uyurca yazılmış *Buğra Hanlar Tezkiresi*'nde (Özkan),

diğer nüshalardan farklı olarak uzayan kılıç, ağzından ateş çıkan at motifleri bulunmamaktadır.

Olay örgüsü bakımından evlat-üvey baba, yeğen-amca karşıtlığının Buğra Han anlatıları için ortaklık arz ettiği söylenebilir. Ercilasun (58), Oğuzname’de çok güzel bir çocuğun Müslüman olmadığı takdirde anne sütünü kabul etmemesi, yiğit ve kabiliyetli bir genç olduğunda babası Kara Han ile din savaşına tutuşmasını Motun’la alakalı Çin kaynaklarındaki anlatılarla örtüştürmekte, Oğuz rivayetlerindeki katmanlardan ikincisinde din motivasyonun söz konusu olduğunu belirtmektedir. Buğra Han anlatılarında da olay örgüsünün bu minval üzere olduğu görülmektedir. Roux (140), *kimi ayinlere din değiştirmeye engel olacak kadar büyük bir önem veren Türkler için din savaşının yabancı bir kavram olduğu görüşündedir. Öte yandan Türkler için evrensel dinlerin çağrısının karşı konulamaz olduğu* belirtilen bu eserde muhafazakâr yöneticilerin (Bu hususta Tunyukuk’un, hükümdarının Budizm’e eğilimine karşı çıkması örneklenmiştir.) dengeyi korumak için çabaladıklarından da bahsedilmiştir. Lakin gerek Anadolu gerekse Asya sahasında hayatlarının bir döneminde veya genelinde sufiyane yaşayışlarıyla tanınan liderlerin de varlığı düşünüldüğünde, bilhassa erken dönem Türk dünyası için bu durumun din değiştirmeye değil ekonomik ve siyasi ihtiyaçlarla açıklanmasının daha makul olacağı söylenebilir. Satuk Buğra Han anlatılarındaki kervan motifi, bir tarafla İdil Bulgarlarında da görülen gerçek hayatla uyumlu dini yayma çabasını içermekte, diğer tarafla da Türkistan hanları için zaten dağılmış olan büyük Uygur birliğinin ardından Çin’in ekonomik ve siyasi tehdidi karşısında Abbasiler ve Sâmânîlerle müşterek noktada buluşma imkânı manasına gelmektedir.

İki ayrı rivayette *on iki yarım* ve *on alta yarım* yaşlarında gazi ünvanını alan, *toksan alta* yaşını idrak ettiklerinde kılıçlarının şulesi *Şehr-i Kezek* ve *Şehr-i Karağurum*’a ulaşmış bulunan *Hazret-i Sultânü’l-Evliyâ Satuk Buğra Han*’ın kerametleri dört başlıkta toplanabilir: İlki amcası *Harun Buğra Han*’a düzenlediği baskında hasmını zeminin yutmasıdır. İkinci keramete göre görünüşte Satuk Buğra Han’ın kılıcı sıradan bir kılıç gibidir ancak ne zaman *kâfirlere* yöneltse *kırk kez* uzar. *Büzürgvârın* atının ağzından zaman zaman ateş çıkıp düşmanı yakması ise üçüncü keramettir. Son keramet ise ava çıkıp bir ahu avlayıp onu pişirirken tuza ihtiyaç duyduklarında duasıyla *‘âlem-i gaybdan* tuz gelmesi ve kalanı serptiği dağın *başdın ayağ*

tuz olmasıdır. Aşağıda, ilk üç kerametın alan yazınındaki benzerleri üzerine durulmuştur lakin dördüncü kerametle alakalı doğrudan benzerlik içerir bir veriye ulaşılammıştır.

Buğra Han anlatılarında gözlemlenen olağanüstülöklere sahip ağızdan ateş çıkma, at ve kılıç motifi Asya ve Anadolu sahası Türk anlatılarının yanı sıra Çin, Japon (Mackenzie) ve Slav (Talianova Eren) anlatılarında da farklı özellikleriyle görölmektedir. Ögel (*Türk Mitolojisi II* 22), Oğuz Han'ın ağzının ateş gibi olduğı (ağızından ateş çıkan çocuk), Ak-Han'a bu çocuğun "Tanrı beni senin oğlun olayım." diye gönderdi, dediğini aktarır. Ayrıca Kerem ile Aslı hikâyesinde de Kerem'in ağzından ateş çıktığı bilgisi yer alır (Ögel, *Türk Mitolojisi II* 22). Boratav (74), atın kökeniyle alakalı gök, rüzgâr, mağara/toprak ve su kavramlarına değinip Köroğlu anlatılarındaki kır atın yetiştirildiğı ışık sızmayan ahır, mağara/dağ motifinin devamı olarak değlendirmiştir. Küçükbasmacı (213) ise bazı Köroğlu anlatılarında ışık sızmayan bir ahırda yetiştirilen kır atın kanatlarının çıktığını aktarıp Altay masallarındaki kanatlı atların varlığına değinmiş, Şamanların her zaman boz veya kır atlı olduğundan bahsetmiştir. Ögel'e (*Türk Mitolojisi II*) göre kır ve ak renkleri makbuldür. İslami alan yazını bakımından Hz. Muhammed'in miracındaki Burak ve Hz. Ali'nin Döldöl'ü de bir güç ögesi olarak bu bölümde zikredilebilir. Kılıcın oluşum biçimi bakımından şimşegin kendisini taş veya metale dönüştürme gücüne dair halk inanişına değinen Boratav (72), bu kılıcın Köroğlu anlatılarında kınından çıkmadan kesebilen olağanüstölöğe sahip olduğunu aktarmıştır.

Buğra Han anlatılarında tespit edilen motifler, bir yanıla edebiyat ürünlerindeki karşılaştırılabilir unsurlar gibi kullanılmışken bir diğertarafıtan da dil bilimindeki kod¹⁰ kopyalamanın esaslarını andırır biçimde farklı iletişim ortamları ve metinler evreninden toplumsal ihtiyaçları karşılayacak kod taşıma tercihleri gibi durmaktadır. Bu hususta bir kodun tercihi, bazen üreticinin dahliyle birlikte alıcının yaşam biçimi ve ihtiyaçları doğrultusunda da belirlenmektedir. Buğra Han söylencelerinde millî anlatı üslubu denebilecek söylem biçimiyle birlikte başat kodun Hz. Muhammed'e dair olduğı görölmektedir. *Kur'an-ı Kerim*'in ayetlerinden doğrudan veya söz içinde ifadeyle bütünleşecek iktibaslar yapılması Türk edebiyatı metinlerinde görölmektedir. Ancak ayette yer almayan bir bilginin aktarımı veya ayetin tahrifi mümkün değildir. Ayrıca Allah'ın sıfatlarının

bir insana isnadı da makbul görülmesi beklendik bir hâl değildir. Lider odaklı bir toplum olarak Türklerin edebiyatında Hz. Muhammed'in farklı türlerle öne çıkarıldığı görülmektedir. Buğra Han'ın doğumundan İslam'ı kabulüne, yaşam biçiminden ölümüne kadar görülen olağanüstülüklerde Hz. Muhammed'in hayatı, hadis ve sünnetine atıflar bulunması, bunlardan farklı kodlar üretilmiş olması bu bakımdan yadigarı olmayacak bir durumdur.

British Library Or-8161 ve Berlin Staatsbibliothek Ms. or. oct. 1723'teki metinlerin Buğra Han'ın anlatıldığı bölümlerinin girişinde Allah'a hamdüsenâ bulunmamaktadır. Din kavramsal olarak doğrudan Hz. Muhammed ile özdeşleştirilerek Satuk Buğra Han'la ilişkilendirilmiştir: "Or-8161 [83a]-3 Peyğamber-i âhir-zamânning (4) şer' ve dînleriga revâc bêrgüçi, zemîn ve zamânning pâdişâhı, nûr-ı imânning (5) mazharı, peyğamberler hâtimi şallallâhu 'aleyhi ve sellemning dîn ve milletlerini âşkäre (6) kılguçi, Habibu'llâh'dın perveriş tapğan, dînlerinin beher atını hüveydâ kılğan..." Satuk Buğra Han'ın İslam'ı tanınması ve dinin gereklerini öğrenmesine yönelik eğitimini zahiren Ebu Nasr Sâmânî'den, batinında ise Hz. Muhammed'den aldığı yine bu bölümde belirtilmiştir.

Satuk Buğra Han'a yönelik kutsiyet atfetme bölümlerinden biri de Hz. Muhammed'in miracına dair özdeşleştirmedir. Bu bölümde, Buğra Han'ın doğumundan çok zaman önce, miraç gecesinde Hz. Muhammed'in huzurunda görüldüğü aktarılmaktadır. Hz. Muhammed'in Cebrail'e sorması üzerine "Yâ Muhammed, bu rûh hîç peyğamberning rûhları emes. Bil ki sizin ümmetlerinizdin bir ümmetinizning rûhıdır, Türkistân iklimining İslâm'ı anıing vucûd-ı şerefige mevkuftur, atları Sultân Satuk Buğra Han Gâzî turur." yanıtı gelir. Bu bölümde Buğra Han'a yönelik kutsama, Türkler arasında İslam'ı yayma ve kurumsallaştırma adına önemli ve tek taraflı bir özdeşleştirme olarak görülebilir. Ayrıca Hazreti Peygamber'e ve çevresindekilere atfedilen Buğra Han hakkında her gün Fatiha okumaları da bu minvalde bir ululamadır. Arap-Türk ilişkilerinde hem İslam öncesi hem de İslam ile birlikte Arap zaviyesinden bakışın aksine burada Türkler tarafından tek yanlı, İslam'ı Hazreti Peygamber üzerinden sahiplenme söz konusudur. *Kur'an*'ın ayetlerine ters düşmeden ve lider vasfını iki kişi arasında ilişkilendirilerek bir kod oluşturma amaçlandığı söylenebilir. Roux (146), Arapların doğuya doğru, Türklerin batıya doğru ilerlemelerini "ters istikamette esen iki rûzgâr"ın çarpışmak üzere olması biçiminde

anlatmış ve “İslâmiyet’in bu kuvvetli çarpışmanın sonucunda bir din ve uygarlık verdiğini, Türklerin de bu dine ordularını” verdiğini belirtmiştir. Savaşçı bir yaşam biçiminde din motivasyonunun kurumsallaştırılması, en azından metinler dâhilinde, zamanın lideri ve dini müjdeleyen peygamberin türlü kodlarla özdeşleştirilmesiyle mümkün kılınmış olmalıdır. Bu durumsa kısa sürede güçlenen ve farklı boylarıyla devletleşen bir milletin söz konusu boyunun kurucu liderini efsaneleşmiş bir kimliğe büründürmesini doğurmuştur¹¹.

Satuk Buğra Han anlatılarında, millî kimliği din ile bütünleştirme hususunda da kodlar bulunmaktadır. Metinde, Hz. Muhammed’in miracı sonrasında sahabenin talebiyle ağlar halette *kaavl kötermeleri* ve bir saat kadar sonra gökten başlarında keçe kalpaklı kırk bir yiğidin *tört futu ak karağaşa argumakğa minip* gelmeleri, onların gaza kıyafetleri giyili vaziyette sahabeye görünmeleri, Türk toplumunun lideriyle İslam ümmetinin arasındaki bağı göstermesi adına örtük bir kodlama olarak düşünülebilir. Bu bölümde ayrıca bu yiğitlerin İslam ile müşerref olmalarına *H’âce Ebu’n-naşr*’ın vesile olduğu, kendisini miraçta gördüğü de belirtilmiştir.

Satuk Buğra Han’ın doğumunda yaşanan olağanüstülükler, Hz. Muhammed’e atfolunanlardan kopyalanmış kodlar hâlinindedir. Kısasü’l-Enbiyâlarda, mevlit ve diğer anlatılardakine benzer özellikler görülmektedir. Satuk Buğra Han’ın doğumunda *Hudây tebârek ve ta’âlaning fermanı* ile yer sarsıntılarının olması, bu sarsıntıların sonucunda yer altı sularının zeminde peyda olması, pınarların akar olması, güllerin açması ve bütün bunların o vakte kadar görülmemiş vakalar olması gibi bilgiler metinlerde aktarılmıştır. Yazmaların *Tezkiretü’l-Evliyâ-yı Buğrahanî* olarak adlandırılmasında görülen lider kahraman odaklı algılama ve kavratma düşüncesi, Buğra Han özelinde dini sahiplenme ve dinî sınırları aşmadan ona atfedilen kutsiyetle kurumsal kimlik oluşturma gayretini göstermektedir.

Hükemânın fark ettiği *Muhammed’ning dîniğa revâc bergüçin*in doğumunun *kâfırlarce* işitilmesi ve bu *ferzend-i cihângiri* öldürmek istemeleri ancak validesinin buna müsaade etmemesi yani koruyucu anne motifi Oğuz Han anlatılarıyla örtüşmektedir. Metinde kendisiyle mücadele edilen kişi ise amca Harun Buğra Han’dır. Müslüman olup olmadığını öğrenmek isteyen amcası Harun Buğra Han’ın kendisine bir *büt-hâne* yapmak üzere görev vermesi karşısında gönlü incinen fakat Ebu Nasr Sâmânî’nin telkiniyle

mescide niyet ederek bu işi gerçekleştirip canını kurtaran Satuk Buğra Han, tekrar Ebu Nasr Sâmânî ile buluşup “Eger kâr mēning ihtiyārım bilen bolsa maşlahat manğa uşbu körenedür ki hurûc kılsak şâyed ki Hâk subhâne ve ta‘âla feth zafer bergey.” der. Ebu Nasr Sâmânî ise “Bu maşlahat obdandur lîkin İslâm leşkeri azdur.” yanıtını verir. Satuk Buğra Han tevekkülü esas aldığı belirtilir ve *öz halkıları bilen hurûc* kılar. Bu anlatı, Költigin Yazıtı doğu yüzü 11. satırdan ifade biçiminin âdeta bir uyarlamasıdır¹². İltiş Kağan’ın on yedi adamıyla başkaldırdığını duyup dağdaki şehre inmiş, şehirdeki dağa çıkmıştır ve onun önderliğinde yapılan seferlerle yedi yüz kişilik bir güç oluşturulmuştur. Satuk Buğra Han da 39 (bir kem kırk) *yârâ*myla *kâfırlere* gece yarısı, uykunun *galebe* çaldığı anda baskın verip dört bin at, bir o kadar silah ve bir aylık azığı elde ederler. *Kâfırlerning serdârı* kırk bin kişilik orduyla karşılarına geldiklerinde ise yalnızca altı bin kişilik bir güce sahiptirler. İlk muharebede beş binini öldürdükleri ordunun ikinci seferde altmış bin kişi gelmesi üzerine bir kez daha savaşır ve uzun mücadele ile galip gelirler. İslam’ın duyulmasıyla asker sayısı kısa sürede on iki bine ulaşır. Bu olağanüstülüğün gelişimi, olay sırası itibarıyla Bilge Kağan’ın atasına yönelik anlatısıyla örtüşmektedir. Millî anlatı biçiminin kopyalanmasının yanı sıra dinî bakımdan da Hz. Muhammed’in hicretini ve müşriklerle ilk muharebelerini çağrıştıran bir anlatı görülmektedir. Bu bölüm aynı zamanda Oğuz Kağan Destanı’nın Mete Han’la¹³ ilişkilendirilen varyantına benzer özellikler içermektedir.

Satuk Buğra Han anlatılarındaki bir diğer olağanüstülük Hızır veya Ebu Nasr Sâmânî’ye atfolunan don değiştirmedir. Ögel (*Türk Mitolojisi II* 133-135) gerek Anadolu’da basılı Mevlid kitaplarının sonundaki hikâye-yi geyik bölümlerinde gerek Teleütlerde gerekse kuzeybatı Sibiryâ coğrafyasında geyikle derviş ve şamanların don değiştirmesi ve ervahı taşımalarının örneklerinin bulunduğu bahsetmiş, Binboğa Türkmenlerinden derlenen bir söylentide geyik avındaki yığidin ak sakallı bir kocaya dönüşen geyik kovalamasına değinmiştir. Buğra Han anlatılarında ise söz konusu olan tavşandır. On iki yaşına geldiklerinde *bir kem kırk ten kişi birlen üns ü ülfet alııp êrdiler* ve onlarla ava gittiklerinde bir tavşan görüp tam okla avlayacakları esnada *ol tavişkan bir qarı kişining şüretide bolup aydı ki êy ferzend keling ki sizni körmeglikning ârzüsida edim el-hamdulillâh müyesser boldı*, der. Daha sonra yanına davet ettiği Satuk Buğra Han’a *bu kâr özünğüzge ma‘lumdur ki sizinğ yaratğan Perverdigâr’ingiz, Bâr-Hudâ’ngiz*

buyruğan yolda bolunğ anıng habibi kirgen yolığa kiring şeklinde seslenir. *Âteş-i düzağ*dan sakınması yolundaki davetinde cehennemin tasvirini sorup bunun karşısında *könğüllerige bir korkunç* düşen Satuk Buğra Han'ın talebi üzerine birlikte kelime-i tevhit ve şahadeti ikrar ederler. Bu buluşmada Satuk Buğra Han'ın *pîrden* talebi, din ile alakalı bilgileri kendisine öğretmesidir. Uveysiliğin aksine burada gerçek âlemde öğrenme ve derece kazanma söz konusudur. İhtiyar, *sizge ta'allüm kılmak ol kişiğe mevkuftur* diyerek başka bir kişiye işaret eder. Bu ihtiyarın kimliği ise iki rivayet hâlinde aktarılır: *Hzret-i Hızır aleyhi's-selâm* veya *Hzret-i H'âce Ebu'n-naşr Sāmānī*. Bu iki rivayetten ilki makbul görülmüştür. Her ne kadar halk arasında ikincisi yaygın olsa da Uveysi geleneğine göre ilkinin beklendik olduğu tekrarlanarak vurgulanmıştır. Hızır'ın doğrudan geçmeyip onun temel özelliklerinin bir kod olarak kopyalanması ve Buğra Han'a isnat edilmesi şu ifadelerde görülmektedir: *Reh-nümâlar reh-nümâsı ve serverlarning serveri, yıkılğanlarını yolap hâliğa yetğüci ve mazlûmlarning feryadığa yetğüci ve bî-çârelerning münisi a'nî evliyâlarıning pâdişâhı ve şüfilerning tâci, gâzîlerning shehensâhı Hzret-i Sulhân Satuk Buğra Han Gâzî*. İmdada yetişen ve dinen gaza ehli olarak lider kimliğine sahip olan Buğra Han'a, Uveysilikte kendisine el verdiği rivayet edilen Hızır'ın vasıflarının da yüklendiği görülmektedir.

Satuk Buğra Han'ın çevresindekileri İslam'a davet şekli, toplumsal yapıyı göstermesi ve lider-teba ilişkisini yansıtmaları bakımından dikkate şayandır: “Ëy yârânlar, kelingler, Müslümân bolunğlar ve Hzret-i Muhammed Muştafa şalla'llâhu aleyhi ve sellemning dînleridin obdanrak dîn yoktur, uşbu dînga kiringler. Eger bu işde mangâ muvâfakatlar kılsanğlar sizler halâş bolur-sizler eger unamasanğlar mëndin âşinâlıkı kıat kılinglar.” dediler. *Ba'zıları rızâ ve rağbet bilen devlet-i imânga müşerref boldı*, Hzret-i (12) Hâk subhâne ve ta'âlağa imân keltürdiler ve *ba'zıları cebir bilen, darb-ı şimşir bilen imân keltürdiler*. Roux (140), Türklerin farklı dinlere yaklaşımını “kimi ayinlere din değiştirmeye engel olacak kadar büyük bir önem veriyorlardı [...] gerektiğinde kabul edilebilir olan öğelerden taviz vermeyen katı bir tutum koşuluyla, anlaşmazlık konusu oluşturan noktalarda boyun eğerdiler. Çünkü Türkler için evrensel dinlerin çağrısı karşı konulmaz nitelikteydi.” biçiminde açıklamıştır. Buğra Han anlatılarında geçen örtük bilgiyle değerlendirildiğinde Türklerin İslam'ı kabul sürecinin çok katmanlı, karmaşık bir yapıya sahip olduğu, kendi söylencelerindeki kodlarla da görülmektedir.

Satuk Buğra Han'ın hükümdarlığını ilan etmesiyle başlayan müdaceleye dair “Kâfirlerning̃ kanı atning̃ oşuķığa çıktı ve baʿzılar tuvaķığa çıktı dēpdürler ve baʿzıları ayıtpdurlar ki rū-yı zemīn kâfirlerning̃ kanığa ğark boldı.” ifadesi esasen Türklerin İslam'ı kabullerindeki mücadeleyi göstermesi adına önemlidir. Bu bir yanıyla soydaşlarına bir yanıyla da Müslüman olmayan diğer kavimlere yönelik bir mücadeledir. Her ne kadar Türkler için din savaşı uzak bir kavramdır dese de Roux (177) “Türkler, Müslüman kimliği taşıyarak kutsal savaştan (cihat) kendi amaçları uğruna yararlanmış olabilirler ancak savaşmak için cihada ihtiyaçları yoktu.” açıklamasını yapmaktadır. Söylencede Buğra Han'ı takip edip Müslüman olanların sayısı ise yirmi bindir.

İncelenen metinlerdeki olağanüstülüğün bir diğer biçimi, *Ḥazret-i Şulṭānū'l-evliyā* Satuk Buğra Han'ın gece baskınıyla *harem-hānesine* girdikleri amcası *kāfir-i bed-baht Hārūn Buğra Han* ile yaşadıklarında görülmektedir. Çektiği kılıcını *başığa* *çağmak* istedikleri anda onu uykuda öldürmenin acziyet ve namertlik olacağını düşünüp uyandırarak onu İslam'a davet etmek isterler. *Şimşirleriniñ uçını kāfirning̃ futığa sançıp* onu kelime-i tevhidi söylemeye davet ederler. *Hakk-ı nemek* ve *pederlik hakkı* gözeten Satuk Buğra Han dua eder ve Allah'ın izniyle yer yarıp amcası göğsüne kadar gömülür. Bu anlatı, Hz. Âdem kıssasında Allah'a niyazıyla peygamberin emrine giren zeminin Kabil'i yutmasına dayanmaktadır. Doğu sahası Türk edebiyatındaki ilk örneği Rabgûzî'nin¹⁴ eserinde görülmektedir. İncelenen anlatıda başına gelenlere rağmen “Mēning̃ kayısı atam munı kılıp éken ki mēn munı kılğay-mēn.” diyen amcası, Satuk Buğra Han'ın ikinci duasıyla yarılan yerin içine girip helak olur. Bu bölümdeki örtük gönderme ise Bakara Suresi'nin 170. ayetinedir: “Onlara, ‘Allah'ın indirdiğine uyun!’ denildiğinde, ‘Hayır, atalarımızdan gördüğümüze uyarız.’ dediler.” Bu gönderme, dini öğretmede doğrudan ayetleri bilme ve ezberleme; kuralları, yaşam biçimini, sünneti tanımanın ötesinde, göstererek öğretilen ve örtük bilgilendirme içeren bir anlatıdır.

Söylencede ölümünden evvel okuduğu manzumede Buğra Han'ın mahlası *ʿAşık Sulṭān Satuk miskīn* şeklinde geçmiştir. Ölüm tarihi *tārīḫka tört yüz yegirme tokuzı*, defin yeri *Kāşğar şehride*, *Astın Artuç*¹⁵ *mevzi'ide* *Meşhed-i Muḳaddese degen kentide* biçiminde belirtilmiştir. Ölümünden sonra olağanüstülüklerin sürmesi ise Anadolu ve Asya sahası anlatılarında

görülen bir özelliktir. Kızıldağ, Özbek masallarından Anadolu masallarına kabir ehliyle konuşma, kabir ehlini davet etme ve davete icabet görme biçimlerinden örnekler vermektedir. İncelenen anlatılarda ise evliyalar sultanı olarak adlandırılan Satuk Buğra Han'ın doğumunda olduğu gibi ölümünden sonra da kerametlerinin devam ettiği aktarılmıştır. Buğra Han kabre koyulduktan sonra *kabride başlarını köterip bülend âvâz birlen* "Perverdigârâ, tüşürgil mēni menzil-i mübârekke ve sēn-sēn nuzûl kıldurğuçılarının yahşısı." demiştir. Benzer aktarım, metnin sonunda H'âce Ebu'l-fettâh (Ebu Nasr Sâ mânî'nin oğlu) için de anlatılmıştır.

Sonuç

Türklerin İslam'ı kabul sürecine dair sözlü ve yazılı kültür içinde evrilip farklı varyantlar ve motiflerle şekillenen, taşıdığı kodlar itibarıyla toplum yaşayışı ve dini kabul süreci hakkında bilgi aktaran bir söylence olan Satuk Buğra Han anlatılarının ele alındığı bu çalışmada, efsaneleşmiş bir kahraman ve lider üzerinden Türk dilinin bir döneminin adlandırılması ve alan yazınındaki benzer adlandırmalar üzerinde durulmuştur. Harezmi Türkçesinin ve Çağataycanın (*Nevâî tili*) yanı sıra Karahanlı Türkçesine de bu yolla verilen adın değerlendirildiği giriş bölümünde hazırlık evresi olarak çok lehçeliliği yazı dilinde gösteren Harezmi Türkçesinin dil dışı etkenlerden siyasi otorite ve istikrar olgusuyla nasıl bir değişime uğradığı ele alınmıştır.

Türklerin İslam dünyası içinde askeri mücadele ile başlayan serüveninin kölelik müessesinden devlet teşkil etmeye ne şekilde evrildiğinin tartışıldığı ve jeopolitik gerekçelerin idari ve toplumsal yapıyı nasıl yeni bir yaşam biçimine yönelttiğinin ele alındığı ikinci bölümde, en eski kaynaklardan bu yana Türk coğrafyası olarak değerlendirilen Türkistan, Horasan ve Maverâünnehir'deki mücadelelerin Karahanlıları hazırlama süreci ve efsanevi lideri Satuk Buğra Han'ın kimliği üzerine değerlendirmeler sunulmuştur. Anlatıların Türk sözlü kültürünün izlerini hem millî söylem biçimi hem de içerdiği geleneksel kodlar bakımından taşıdığı görülmektedir. Farklı zaman ve coğrafyalarda yazı diline dönüşme hususunda bu kuvvetli ve devamlılık arz eden sözlü kültürün varlığı önem arz etmektedir.

Bütün bunların neticesinde *Tezkiretül-Evliyâ-yı Buğrahanî*, *Tezkire-i Buğrahanî*, *Tezkire-i Uveysiye*, *Tezkire-i Buğra Han* gibi adlarla anılan Türk söylencesi Satuk Buğra Han'ın *buğra* adının kaynağı, Uveysiyye içindeki yeri

ve bunun genel manada millî kimliği din ile bütünleştirmedeki rolü üzerinde değerlendirmeler sunulmuştur. Buğra Han anlatılarındaki olağanüstülük kodlarının kaynağı olarak bir yanıyla Türk mitolojisi gösterilebilir, diğer yanıylaysa kültürel temas noktalarıyla İslami motiflerin, Çin ve Slav mitolojileriyle benzerliklerin, Hristiyanlığın kodlarının varlığından bahsetmek mümkün görülmektedir. Ancak olağanüstülük kodlarının söylencenin bütün varyantlarında ortak olduğu söylenemez.

Dilin adlandırılmasında olduğu gibi evliyalar tezkiresinin adlandırılmasında da liderin öne çıkarıldığı tespit edilmiştir. Bu minval üzere kurucu vasfı taşıyan millî kahramanın kabul edilen yeni dinin peygamberinin özellikleri, yaşadıkları ile özdeşleştirilmesi ve bunlar arasında kod kopyalanması da çalışmada ele alınan hususlardandır. Metnin giriş bölümünden başlayarak Hz. Muhammed üzerinden dini tanımlama ve sahiplenme, millî kahramanın doğumundan eğitimine türlü hâllerinin tavsifinde Hz. Muhammed'le ilişkilendirme veya örtük kod kopyalama görülmüştür. Benzer örtük kopyalamalar, *Kur'an-ı Kerim*'in ayetlerine yöneliktir. Satuk Buğra Han'ın amcasıyla diyalogu esnasında konuşulanlar buna örnektir. Millî kahramanla alakalı kopyalamalar yalnızca dinî motiflere bağlı değildir. Metinde Oğuz Kağan Destanı'nın farklı varyantlarından kopyalamalar tespit edilmiştir. Ayrıca Buğra Han anlatılarındaki Ebu Nasr Sâmânî'nin de başka Türk anlatılarında farklı adlarla yer aldığı, alan yazınındaki çalışmalarla görülmüş olup Buğra Han söylencesinin kaynak teşkil etme özelliği üzerinde de durulmuştur.

Türk anlatılarında hem Asya hem de Anadolu sahasında görülen don değiştirme ve Hızır motiflerine Buğra Han söylencesinde yer verildiği görülmüştür. Satuk Buğra Han'ın kerametleri olarak *amcası Harun Buğra Han'a düzenlediği baskında hasmını zeminin yutması, görünüşte Satuk Buğra Han'ın kılıcı sıradan bir kılıç iken düşmanlarına yönelince kırk kez uzaması, atının ağzından zaman zaman ateş çıkıp düşmanı yakması, av hayvanını pişirirken dua ile tuza erişmesi ve onu attığı dağın tuza kesmesi* gösterilmiştir. Buğra Han'ın öldükten sonra mezarına yerleştirilirken konuşması ise bir başka olağanüstülük olarak metinde yer bulmaktadır.

İncelenen söylence her ne kadar bir edebiyat ürünü olsa da toplumun yaşayışı ve kabulleri hakkında açık ve örtük bilgiler içermektedir. Türklerin İslam'ı kabulünde rızanın yanı sıra cebrin de varlığı, bu metinde sunulan

bilgiler arasındadır. Sürecin mücadele kısmının soydaşlar yahut Müslüman olmayan diğer ahali arasında olup olmadığına yönelik bilgi ise oldukça sınırlıdır. Bu süreçte, eldeki metinlerin edebî ürün olduğunu hatırlatan bir diğer özellik de Buğra Han'ın ölmeden önce okuduğu manzumede *‘Âşık Sulţān Satuk miskīn* mahlasını kullanmış olmasıdır.

Çıkar Çatışması Beyanı

Çalışma kapsamında herhangi bir kurum veya kişi ile çıkar çatışması bulunmamaktadır.

Açıklamalar

- 1 Muhtemel vefat tarihinden yaklaşık yüz yıl sonra tamamlanmış olan *Kutadgu Bilig*'de, bir hükümdar ailesi ünvanı olarak Buğra Han ismi şu şekilde geçmektedir: “Kamuğ Türkistān illerinde *Buğra Han tiliñçe Türk luğatince* bu kitabın yakışırak hergiz kimerse taşnıf kılmadı” (Arat 1-2). Buğra Han yalnızca bugüne ulaşan Türk-İslam devlet geleneğinin kurucusu ve menkıbevi hayatıyla Türk edebiyatının edebî, efsanevi kahramanı değil Türk dilinin tarihî evrelerinin adlandırılmasında da ismi zikrolunan bir şahsiyettir. *Buğra Han tiliñçe* ifadesi, Türk dili tarihinde bir dönemi kişi adıyla adlandırılma bakımından kıymet arz etmektedir. Benzer adlandırmanın Kaside-i Bürde şarihi *Hüseyn-i Hârezmî* ve *Mir Ali Şîr Nevâyî* için de kullanıldığı bilinmektedir. İlki 14-15. yüzyıl Maverâünnehir ve civarı çok lehçeli Türk yazı dili için kullanılan *Harezmi Türkçesi*, ikincisi ise 15-20. yüzyıllar arası Çağatay Türkçesini işaret eden *Nevâyî tili* adlandırmalarının isim sahipleridir. Bu adlandırmalar, yazı dillerinin oluşumunda siyasi otoritenin ve devamlılığın önemini göstermesi bakımından da kıymetli tanıklardır. Nevâyî, doğduğu elli yıllık zaman dilimi içinde yaşamış Hüseyn-i Hârezmî için bir bölgenin adını vererek dil ayrımını belirginleştirmektedir. Oğuzcanın yazı dili oluşturma sürecine benzer biçimde çağdaş alan yazınında Eski Anadolu Türkçesi örneğinde de coğrafyanın terimleştirildiği görülmektedir. Yazı dillerinin oluşumunda ve adlandırılmasında siyasi otorite ve istikrarın önemli bir etken olduğu, güçlü bir edebiyat oluşana kadar yazı dilinin ölçünlüleşmesinde ve bir diyalekte bağlanmasında baskın rol oynadığı söylenebilir. Edebî kültürün klasikleşmesi ise Osmanlı Türkçesi ve Çağatay Türkçesi esasında çağdaş dönemde Oğuz ve Oğuz olmayan Müslüman Türk toplumlarının yazı dillerini hazırlamıştır. Lakin Harezmi Türkçesinin inkişafı beslediği ve beslendiği Altın Orda sahası Türk yazı dili ve edebiyatını da kapsayacak biçimde klasikleşen ve geçer dil olan Çağatay Türkçesinin ölçünlü yapısı içinde kaybolmuş ve çok lehçelilik özelliğini yitirmiştir. Timurlular ve Özbek Hanedanlarının otoritesi, bu Türk yazı dilinin klasikleşen Çağatay Türkçesiyle bütünleşmesini getirmiş

olmalıdır. Ata (*Çağatay Türkçesinin* 12-17), Köprülü'nün tarihî Türk lehçeleri tasnifini dikkate alarak Harezmi Türkçesini Çağatay Türkçesinin ilk devresi olarak nitelemektedir ki çok lehçeli bu Türk yazı dilinin ölçünlüleşip devamlılık gösterememesinin ötesinde içindeki bir lehçenin siyasi otorite ile klasik bir yazı dilini hazırladığını göstermesi bakımından önem arz etmektedir. Öte yandan Harezmi bölgesi, İslam'ı kabullerinden önce, daha 7. yüzyılda Horasan adının kapsamıyla Türklerin yaşadığı bir bölge olarak kaynaklarda anılmaktadır. Şeşen (*İslam Coğrafyacılarına* 2), Makdisî'nin Ceyhun'un ötesi ve berisindeki topraklar olarak ikiye ayırdığı Horasan'ın Yakûbî'de "Her tarafı Türk cephesidir." biçiminde anıldığını, *Hudûdü'l-Âlem*'de ise Horasan sınırlarının Maveraünnehr'i kapsadığını belirtmiştir. Şeşen'e göre (*İslam Coğrafyacılarına* 2) Feth ibn Hakan'a eserini takdim eden Basralı Cahiz'in "Horasanlı ile Türk akrabadırlar, aynı bölgedendirler. Türk ile Horasanlı arasındaki farkın Mekkeli ile Medineli, bedevi ile köylü ve ovalı ile dağlı arasındaki fark gibi olduğunu söylemişsiniz." ifadelerindeki Horasan Türkleri; Harezmi, Maveraünnehr, Sistan ve Afganistan civarındakiler olmalıdır. Yazı dilinin inkişafı için siyasi otoritenin ve istikrarın ehemmiyeti, tarihî seyirle uyumlu biçimde İslam öncesinde yurt tutulan bu coğrafya özelinde Türk yazı dilinin gelişiminde görülmektedir.

- 2 Bu çalışmada; Buğra Han ve Ebu Nasr Sâmânî menkıbelerini içermesi, yalnızca Ebu Nasr Sâmânî menkıbesini içermesi, bu ikisiyle birlikte Buğra Han'ın ahfadının anlatılarını içermesi bakımından üç ayrı vasıfta sınıflandırılabilir yazma ve matbu metinler göz önünde bulundurulmuştur. Çalışma kapsamında British Library'deki Or. 8161 numaralı yazmanın, Berlin Staatsbibliothek'teki Ms. or. oct. 1723 numaralı yazmanın, Erim tarafından çalışılan Kaşgarlı Niyazi'ye ait Özbekistan Bilimler Akademisi Şarkınaslık Enstitüsü Kütüphanesindeki 1818 numaralı yazmanın, Özkan tarafından çalışılan Molla Hacı'nın Buğra Hanlar Tezkiresinin, R. B. Shaw nüshasının, F. Grenard yayını ve Jarring nüshasının sağladığı bilgiyle diğer kaynaklardaki veriler karşılaştırılmıştır. Tezkire-i Buğra Han yazmalarıyla ilgili DeWeese (93), Farsça ve Türkçe olmak üzere 14 nüshanın varlığından bahsetmiştir.
- 3 Frye ve Sayılı (130-131), İslam dünyasının kuzeydoğusunda Arap yayılmacılığından önce de Türklerin bulunduğunu, Selçuklulardan evvel burada baskın Türk nüfusunun yer aldığını belirtmektedirler. Bu coğrafyaya yönelik kullanılan ve Yakûbî'de "Her tarafı Türk cephesidir." diye anılan Horasan yer adı, "Emevi ve Abbasi devrinin başlarında Ceyhun'un batısındaki topraklarla beraber Sistan, Harezmi ve Ceyhun'un ötesindeki Taraz'a kadar Maveraünnehr'deki İslam topraklarını" karşılamıştır. Öyle ki Samanilerin "başşehri Buhara olduğu hâlde onlara Horasan sultanları" denilmiş ayrıca bu

- bölge içinde “Harezmi ile Hazar denizi arasındaki bölgeye Oğuz Çölü” adı verilmiştir (Şeşen, *İslam Coğrafyacılarına* 2).
- 4 Abbâsî halifesi Ebü'l-Kâsım el-Mutî'-Lillâh el-Fazl b. Ca'fer el-Muktedir-Billâh el-Abbâsî (ö. 364/974) 946-974 yılları arasında hüküm sürmüştür (Güner 401-402), I. Abdülmelik b. Nûh b. Nasr ise 954'te ölmüştür (Usta 64-68). Söz konusu tarihlendirme, alan yazınında Buğra Han'ın ve dolayısıyla devletin İslâm'ı tanınması için olabilecek en geç tarihe işaret etmekte hatta bu sınırların dışına çıkmaktadır. İbnü'l-Esir'de, Satuk Buğra Han'ın ölüm tarihi olarak H. 344 (M. 955-956) belirtilmektedir (Barthold 760). Cemal Karşı'ye göre de Satuk Buğra Han H. 344 (955-956)'te ölmüştür (Genç 9). Bu çalışmanın efsaneleşmeyi ele alan bölümünde ortaya koyulduğu üzere Buğra Han etrafında şekillenen anlatılar gerek kendisinden önceki dinî ve siyasi şahsiyetlerle gerekse kendi ahfadiyla karıştırılarak varyantlar oluşturmuş olmalıdır. Zira burada Buğra Han ile Maveraünnehir fatihi Karahanlı hükümdarı, torunu Harun Buğra Han'ın karıştırıldığı görülmektedir. Grenard'da ve British Library Or-8161'de Satuk Buğra Han'ın ölüm tarihinin ulaştığı en son nokta görülmektedir: H. 429 (M. 1037-1038). Bu bilgi, uzun yaşamasının ötesinde, kendi soyundan gelenlerin yaşadıklarıyla Satuk Buğra Han'ın hayatının yüzyıllar içinde birbiriyle iç içe geçirilerek anlatıldığını gösterir özelliktedir. Efsane niteliği taşıyan tezkireler misali anlatıların ötesinde muhtelif tarih kitaplarındaki bilginin de katmanlar oluşturarak verilmiş olması Buğra Han'ın özelinde Türklerin İslâm'ı kabullerinin yarattığı olağanüstülük algısını göstermesi adına kıymetlidir. Ancak bu güçlü anlatı geleneği, tarih kitaplarına dahi şüpheyle yaklaşmayı zorunlu kılmaktadır.
 - 5 Shaw (*A Sketch of Turki I* 91), metinde geçen “dede” kelimesini (*step*) *father* “üvey baba” olarak çevirmiş, sözlüğünde (Shaw, *A Sketch of Turki II* 109) ise “dede” kelimesine karşılık “father” verirken devamında Ugâi dâda=step-father açıklamasını yapmıştır. British Library Or-8161'de ise [87b]-(15) *‘ammeleri Hârûn Buğra Han* ve [90b]-(13) *bularnıḡ‘amekleri Hârûn Buğra Han sebebi ataları erdi* biçimleri geçmektedir.
 - 6 Bu durumda tarihçilerin oluşturdukları katmanlardan biri olarak Gaznelilerin kurucusu Alp Tegin'in Buğra Han anlatıları içine yerleştirilmesi gösterilebilir. Sâ mânilerde hükümdar belirleyecek güce sahip olup ayrılarak Gaznelileri kuran Alp Tegin'in kölelikten hükümdarlığa uzanan hayatı, sonraki dönem tarih yazarları tarafından Satuk Buğra Han anlatıları içine yerleştirilmiş olabilir. Karahanlıların Türk-İslâm tarihi içinde kurucu rolü, farklı metin türlerinde anlatıları kendi içinde birleştirme özelliğiyle Satuk Buğra Han söylencelerinde yüzyıllar boyu yaşayagelmesi bakımından oldukça ilgi çekicidir.

- 7 Özkan (471), Karahanlılar hanedanını temsil eden Buğra adının deveden ziyade *Oğuz Kağan Destanı*ndaki *sığırın buğrasıyla* yani *boğa* ile ilişkilendirmenin daha doğru olacağı görüşündedir.
- 8 Or-8161 [97b]-(10) Hâzret-i Sultân ‘aleyhi’r-rahmatihi ve’l-gufrânîng terbiyyetleridin (11) *hıç kim behre-mend bolmap êrdi, mürîd almap édiler*. Anıng için-ki Hâzret-i Sultân (12) özlerige *fî sebîlillâh gazâtnı pîşe kılup édiler*.
- 9 British Library Or-8161’in 8a sayfasındaki metnin *farsî til birlen* varlığından ve ondan tercüme olduğundan bahsedilmesi bu bilgiyi doğrulamaktadır.
- 10 bk. Johanson.
- 11 Türk anlatı geleneği içinde bu çalışmanın konusu olan söylencenin kahramanlarının farklı metinlerde ve değişik adlarla yer aldığı görülmektedir. Örneğin *Manas Destanı*’nın bir varyantında Aykoco, Ebu Nasr Sâmânî olarak açıklanmıştır (Yıldız). Ancak Türk-İslam edebiyatının genelinde Satuk Buğra Han anlatılarının kendi adıyla, sözlü ve yazılı kültür içinde en çok Uygur edebiyatında yer bulması, Karahanlıların kuruluşu ve tarihî seyri açısından da dikkate şayan bir durumdur.
- 12 “KT D11 Türk halkı yok olmasın diye, halk olsun diye babam İlteriş Hakan’ı ve annem İlbilge Hatun’u göğün tepesinden tutup yükseğe kaldırmışlar muhakkak ki. Babam Hakan on yedi adamla başkaldırmış, İlteriş baş kaldırıyor (12) diye haber alıp şehirdekiler dağa çıkmış, dağdakiler şehre inmiş, derlenip toplanıp yetmiş kişi olmuşlar. Tanrı güç vermiş olduğu için babam hakanın askerleri kurt gibi imiş, düşmanları koyun gibi imiş. Doğuya ve batıya sefer edip adam toplamış ve yığmış. Hepsi (13) yedi yüz kişi olmuşlar” (Tekin 11).
- 13 bk. Ercilasun.
- 14 bk. Ata, *Rabgûzî* 59.
- 15 Artuç, alan yazınına göre Karahanlıların menşei olarak gösterilen ve Uygurların bir kolu olan Yağmaların elinde bulunan şehirdir. Kaşgar’la birlikte Karahanlıların idaresindeki Artuç’ta hükümdar ailesi mezarlığının bulunduğu da aktarılmaktadır. Ayrıca *Mücmelü’r-Tevârih ve’l-Kısas*’da Yağma hükümdarlarına Buğra Han denildiği bilgisi yer almaktadır. 1105’te Karahanlı sarayından Abbâsî Halifesi Müstazhir-Billâh’a elçi olarak gönderilen Ebül-Mecd Mahmûd b. Abdülcelîl, Satuk Buğra Han’ın Artuçlu olduğunu belirtmiştir (Özaydın 412-414; Genç 3; Golden, “The Karakhanids” 357).

Kaynaklar

- Ata, Aysu. *Çağatay Türkçesinin İlk Devresi Harezmi – Altın Ordu Türkçesi*. Ankara Üniversitesi Yayınları, 2014.
- Ata, Aysu. *Rabgûzî Kıssasü’l-Enbiyâ (Peygamber Kıssaları) I Giriş – Metin – Tıpkıbasım*. Türk Dil Kurumu Yayınları, 2019.

- Arat, Reşit Rahmeti. *Kutadgu Bilig I Metin*. Türk Dil Kurumu Yayınları, 1999.
- Barthold, Wilhelm. “Buğra-Han.” *İslâm Ansiklopedisi – İslâm Âlemi Tarih, Coğrafya, Etnografya ve Biyografya Lugati*, 2. cilt, 1979, ss. 760-761.
- Boratav, Pertev Naili. *Türk Mitolojisi (Oğuzların – Anadolu, Azerbaycan ve Türkmenistan Türklerinin Mitolojisi)*. BilgeSu, 2012.
- Demir, Necati. *Satuk Buğra Han Destanı*. Ötügen Neşriyat, 2017.
- DeWeese, Devin. “The Tadhkira-i Bughra-Khan and the Uvaysi Sufis of Central Asia: Notes in Review of Imaginary Muslims.” *Central Asiatic Journal*, vol. XL, no. 1, 1996, ss. 87-127.
- Ercilasun, Ahmet Bican. *Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi*. Akçağ Yayınları, 2005.
- Erim, Nida. *Tezkire-i Satuk Buğra Han [65b-89b] (Giriş, Dil-Yazım Özellikleri, Transkripsiyonlu Metin, Dizin-Sözlük)*. Yüksek Lisans Tezi. Kocaeli Üniversitesi, 2011.
- Frye, Richard N. ve Aydın Sayılı. “Selçuklulardan Evvel Ortaşark’ta Türkler.” *Belleten*, 37. Sayıdan Ayrı Basım, 1946, ss. 97-131.
- Genç, Reşat. *Karahanlı Devlet Teşkilatı*. Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2002.
- Golden, Peter. *Türk Halkları Tarihine Giriş*. çev. Osman Karatay, KaraM Yayınları, 2002.
- Golden, Peter. “The Karakhanids and Early Islam.” *The Cambridge History of Early Inner Asia*, ed. Denis Sinor, Cambridge University Press, 2008.
- Grenard, Fernand. “La Légende de Satok Boghra Khan et l’Histoire.” *Journal Asiatique*, vol. IX, no. XV, 1900, ss. 5-79.
- Güner, Ahmet. “Mutî-lillâh.” *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 16 Mayıs 2024, <https://islamansiklopedisi.org.tr/muti-lillah>.
- Hofman, Henry Franciscus. *Turkish Literature A Bio-Bibliographical Survey Section III Part I*. Published by The Library of The University of Utrecht, 1969.
- Hunkan, Ömer Soner. “Satuk Buğra Han.” *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 36. cilt, 2009, ss. 181-182.
- Hunkan, Ömer Soner. “Ortak ve Farklı Yönleriyle Orta Asya’da Devletler Üzerine Eleştirel Değerlendirme.” *Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, vol. 4, no. 7, 2014, ss. 75-85.
- İbnü’l-Esir. *El-Kamil fit-Tarih Tercümesi 1-12*. ed. M. Tulum, Bahar Yayınları, 1991.
- Jarring, Gunnar. *Literary Texts from Kashghar – the Original Texts in Facsimile Edited with a Preface*. Publications of the Royal Society of Letters at Lund, 1982.
- Johanson, Lars. *Türkçe Dil İlişkilerinde Yapısal Etkenler*. çev. Nurettin Demir, Türk Dil Kurumu Yayınları, 2007.
- Kızıldağ, Hasan. “Mezar ve Mezarlıkların Binbir Gece Masallarındaki Yansımaları.” *Motif Akademi Halkbilimi Dergisi*, vol. 16, no. 43, 2023, ss. 1051-1065.

- Köprülü, Mehmed Fuad. *Türk Edebiyatı Tarihi*. haz. Orhan Köprülü, Akçağ Yayınları, 2011.
- Köprülü, Mehmed Fuad. *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*. Haz. Orhan Köprülü, Akçağ Yayınları, 2012.
- Kur'an-ı Kerim*. 30.6.2026, https://kuran.diyaret.gov.tr/mushaf_v2/kuran-meal-2/bakara-suresi-2/ayet-170/kuran-yolu-meali-5.
- Küçükbasmacı, Gülten. "Türk Mitolojisinde At." *Türk Mitolojisine Giriş*, ed. Fatma Ahsen Turan ve Meral Ozan, Gazi Kitabevi, 2016, ss. 209-230.
- Li, Tang. *A history of Uighur Religious Conversions (5th – 16th Centuries)*. Asia Research Institute Working Paper Series, 2005.
- Mackenzie, Donald A. *Çin ve Japon Mitolojisi*. Çev. Koray Akten, İmge Kitabevi, 1996.
- Merçil, Erdoğan. "Sâmânî Devleti'nde Türklerin Rolü." *Tarih Dergisi*, no. 35, 1994, ss. 253-266.
- Ögel, Bahaeddin. *İslâmiyetten Önce Türk Kültür Tarihi*. Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1988.
- Ögel, Bahaeddin. *Türk Mitolojisi I (Kaynakları ve Açıklamaları ile Destanlar)*. Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1993.
- Ögel, Bahaeddin. *Türk Mitolojisi II (Kaynakları ve Açıklamaları ile Destanlar)*. Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2014.
- Özaydın, Abdülkerim. "Karahanlılar." *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 24. cilt, 2001, ss. 404-412.
- Özkan, İsa. "Abdülkerim Satuk Buğra Han Destanı." *Bengü Bitig Dursun Yıldırım Armağanı*, 2013, ss. 467-488.
- Öztürk, Mürsel. *Alaaddin Ata Melik Cüveynî – Tarih-i Cihan Güşa*. Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2013.
- Pritsak, Omeljan. "Kara-Hanlılar." *İslâm Ansiklopedisi – İslâm Âlemi Tarih, Coğrafya, Etnografya ve Biyografya Lugati*, VI. cilt, 1977, ss. 251-273.
- Rásonyi, Laszlo. *Tarihte Türklük*. Türk Kültürünün Araştırma Enstitüsü Yayınları, 1988.
- Roux, Jean-Paul. *Türklerin Tarihi Pasifik'ten Akdeniz'e 2000 Yıl*. çev. Lale Arslan Özcan ve Aykut Kazancıgil, Dergâh Yayınları, 2020.
- Shaw, Robert Barkley. *A Sketch of Turki Language as Spoken in Eastern Turkistan I*. 1878.
- Shaw, Robert Barkley. *A Sketch of Turki Language as Spoken in Eastern Turkistan II – Turki-English Vocabulary*. 1880.
- Şeşen, Ramazan. "Eski Araplara Göre Türkler." *İstanbul Üniversitesi Türkiyat Mecmuası*, no. 15, 1969, ss. 11-36.

- Şeşen, Ramazan. *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*. Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2001.
- Talianova Eren, Mariia. *Folklor Kaynaklarına Göre Eski Türk ve Slav İnanç Sistemi*. Gazi Kitabevi, 2020.
- Tekin, Talat. *Orhon Yazıtları*. Türk Dil Kurumu Yayınları, 1988.
- Turan, Osman. “Satuk Buğra Han Menkıbesi ve Tarih.” *Ülkü Mecmuası*, Nisan, 1939, ss. 142-154.
- Turan, Osman. *Selçuklular ve İslâmiyet*. İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1999.
- Usta, Aydın. “Sâmânîler.” *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 16 Mayıs 2024, <https://islamansiklopedisi.org.tr/samaniler>.
- Yıldız, Naciye. “Manas Destanı’nda Dinî Şahsiyetin Efsanevi Şahsiyete Dönüşmesi: Ebu Nasır Samânî’den Aykoco’ya.” *Millî Folklor*, vol. 29, no. 115, 2017, ss. 119-132.